

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ПОПУЛІЗМУ В ПОЛІТИЦІ

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 «Політологія»
Освітній рівень «Бакалавр»

студента
IV курсу ОР «Бакалавр»
денної форми навчання
Єгора Четверикова

Науковий керівник -
доктор політичних наук, доцент
Петро Олещук

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри _____

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ	5
РОЗДІЛ 2. ОЗНАКИ ПОПУЛІЗМУ.....	22
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОПУЛІСТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ	37
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Поняття популізму є порівняно молодим. Втім, у 2017 році Кембриджський словник визнав «популізм» словом року – через вибори в Сполучених Штатах, на яких переміг Дональд Трамп, та референдум про вихід Великої Британії з Євросоюзу, багато ким це слово використовувалося вкрай активно. Кілька минулих років популістами, зокрема правими популістами, в Євросоюзі доволі часто називали тих, хто намагався змінити політичну картину, яка склалася в останні роки. В українському політичному житті популізм також є актуальним поняттям, яке часто пов'язують з соціалістичним минулим, питаннями освіти чи недостатньою інформованістю громадян. Втім, попри таке активне використання поняття популізму, консенсус в науковому середовищі щодо його визначення та загальних ознак є відсутнім. А деякі дослідники популізму навіть скаржаться на те, що політики, журналісти та звичайні люди занадто часто використовують це поняття щодо того, що взагалі не має відношення до популізму. Таким чином, відсутність єдиного визначення та переліку ознак популізму й активне використання терміну популізм в ЗМІ, політиці й науці доводять актуальність теми цієї кваліфікаційної бакалаврської роботи.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є дослідження феномену популізму.

Покладаючись на зазначену мету, було визначено наступні **завдання**:

- Визначити засади дослідження популізму.
- Виділити ознаки популізму.
- Виокремити особливості популістичного політичного дискурсу.

Об'єктом дослідження є феномен популізму.

Предметом дослідження є визначення особливостей популізму в політиці.

Методологія дослідження. При написанні кваліфікаційної роботи були застосовані порівняльний та структурно-функціональний методи дослідження. Порівняльний метод, за допомогою якого групувалися і класифікувалися ознаки популізму, було використано для визначення спільних і загальних ознак популізму. Завдяки використанню структурно-функціонального методу популізм було розчленовано на складові, що надало можливість вивчити зв'язки між цими складовими та визначити місце й роль всіх складових у функціонуванні популізму як цілого.

Структуру кваліфікаційної роботи складають вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел, що містить 39 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ

Ступінь наукової розробленості дослідження та основні методи. Наукове розроблення проблеми, якої торкається ця праця, почалося як мінімум з 1967 року на науковій конференції під назвою «To define populism» («Дати визначення популізмові»), метою якої було визначити, чи можливо знайти спільне, всеосяжне визначення популізму. Попри певну згоду, якої досягли на конференції, консенсус в науковому середовищі щодо визначення та основних рис популізму не утвердився. Е. Геллнер та Ч. Іонеску у вступній статті до редактованого ними збірника «Populism: Its Meaning and National Characteristics» («Популізм: його значення й національні особливості»), який було видано у 1969 і який на тривалий період став «канонічним» для дослідників популізму, зрештою відмовилися від необхідності зводити популізм до одного визначення (11, с. 64). У 1997 році, майже через тридцять років після висновків Е. Геллнера й Ч. Іонеску, П.-А. Таг'єф (25) у своїй праці «Populism and Political Science: From Conceptual Illusions to Real Problems» написав, що популізм є невизначеним поняттям. Таким чином, станом на 2005 рік, коли вийшов збірник «Populism and the Mirror of Democracy», склалася ситуація, через яку редактор й автор вступної статті до цього збірника Ф. Паніцца писав, що майже сформувався кліше, коли дослідники популізм починають свої праці зі скарг на брак ясності поняття чи навіть висловлюють сумніви щодо його корисності. Тим не менш, існує доволі багато наукових праць про популізм, у яких йому дають визначення й описують ознаки, які, втім, майже завжди відрізняються від праці до праці. А сукупність усіх праць можливо розділити між собою за критерієм того, як автори визначають (та чи визначають якимось взагалі) популізм. У якості показового прикладу можна навести праці К. Муде (27; 35), Л. Марча (32), Г. Мусіхіна (13) та ін., у яких вони визначають популізм саме як ідеологію. Отже, за наявності значного обсягу робіт, присвячених визначенню популізму та його ознак, все ще малодослідженим є те, які ознаки популізму в межах тих робіт, де автори подібно визначають популізм, і тих, де автори

не дають визначення популізму, є спільними. Також малодослідженими є загальні ознаки популізму.

Для визначення спільних і загальних ознак популізму ми користуватимемося порівняльним методом, що допоможе нам групувати та класифікували ознаки популізму.

Завдяки використанню структурно-функціонального методу ми зможемо розчленувати популізм на складові, що надасть можливість вивчити зв'язки між ними й визначити місце й роль всіх складових у функціонуванні популізму як цілого.

Отже, як зазначалося вище, єдиної, чіткої, прийнятної для всіх дефініції поняття популізм в політичних науках не існує. Ба більше, деякі дослідники популізму у своїх працях уникають визначення цього поняття, й натомість перераховують характерні ознаки, елементи чи риси, які, на їх думку, є визначальними для розуміння того, що таке популізм. З огляду на це, дехто з них виокремлює ознаки, одночасно притаманні розумінню популізму і як ідеології, і як дискурсу, і як руху тощо. У межах першого розділу будуть розглянуті приклади переліків визначальних ознак популізму згідно праць, де автори не дають визначення популізму, та буде здійснено спробу визначити основні ознаки, спираючись на порівняння розглянутих прикладів.

Першим прикладом може слугувати перелік визначальних рис популізму від І. Берліна (21). І. Кіянка (7) у своїй праці «Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми» стверджує, що саме І. Берлін першим визначав популізм через сполучення восьми різних характеристик (7, с. 53-54). У тій самій праці дослідниця, з посиланням на працю «Популізм – його значення та національні характеристики» Г. Іонеску та Е. Геллнера, перераховує ці визначальні риси (характеристики) популізму. До них відносяться:

1) ідеалізація (сакралізація) народу, що сприймається як особливий чи обраний, якому обов'язково щось загрожує;

- 2) етатизм;
- 3) одноосібне лідерство та віра в екстраординарні якості лідера;
- 4) ксенофобія, расизм і/або антисемітизм, яким просякнутий цілий «дискурсивний реєстр» популістів;
- 5) просування образу «органічного суспільства», тобто економічної, соціальної та культурної гармонії;
- 6) інтенсивне використання конспірологічних теорій;
- 7) подібність з релігією та ностальгічний погляд на минуле;
- 8) антиелітизм, спрямованість проти істеблішменту (7, с. 62).

Втім, дослідниця стверджує, що етатизм, як визначальна риса популізму, вже не є актуальною, адже у 1990 роки в політиці почали з'являтися популісти, які відстоюють ліберальні погляди на економіку, що змушує більше не враховувати його у подібних переліках. На користь такого аргументу може слугувати праця В. Заславського (5) «Россия на пути к рынку: государственно-зависимые работники и популизм». У ній він, з посиланням на вищезгадану працю Г. Іонеску та Е. Геллнера, стверджує, що «знаменником» тодішнього (праця В. Заславського була написана у 1990 році) російського політичного популізму виступає саме гостра ненависть до радянської бюрократії та в особливості до партійно-державного апарату. Саме тому, підсумовує В. Заславський, починаючи з 1989 року, майже на кожних вільних виборах кандидати від партійного апарату отримували поразки, у той час як ті, хто «повстав» проти апарату – від Б. Єльцина, виключеного з Політбюро, до колишнього генерала КДБ О. Калугіна, позбавленого звання і нагород, – були обрані з великою перевагою голосів (5, с.76).

Інший погляд на визначальні ознаки популізму в праці «The populist turn in the politics of the New Europe» виклав П. Тагарт (38).

Першою з визначальних ознак популізму він визначив ворожість щодо політичного представництва. Найбільш за все, на думкою П. Таггарта, популісти критикують саме складність процесів представницької політики. І все це не дивлячись на те, що, хоча популізм у відношенні політичного стилю або культури може існувати за будь-яких умов, лише за умови наявності й діяльності представницьких органів та інститутів, ми можемо говорити про популізм як про сукупність ідей, атрибут політичних рухів чи партій (38, р. 6). П. Таггарт пояснює це тим, що представницькі інститути виникають з настанням сучасності, а разом з цими інститутами виникають певні процеси та вимоги, які змушують популізм перетворюватися з «культурного лейтмотиву» на повноцінний політичний рух або політичну ідеологію. Представництву популісти протиставлять «ліпше керування». На думку П. Таггарта, це пов'язано з тим, що популістським партіям характерна централізована структура та перевага ключових особистостей, таких як Сільвіо Берлусконі чи Марін Ле Пен. До речі, централізованість (4, с. 122) і перевага ключових особистостей (4, с. 224-225) є ознаками саме масових політичних партій.

Другою визначальною ознакою популізму є те, що популісти схильні ідентифікувати себе завдяки поняттю «heartland». В Українській дипломатичній енциклопедії поняття «heartland» перекладається як «серцевинна земля» й визначається як «геополітична концепція британського географа Хелфорда Маккіндера» (1, с. 667). «Heartland», за концепцією Х. Маккіндера, є «серцевинним регіоном, що займає у світовій системі ключову позицію» (1, с. 668). Однак, П. Таггарт не використовує це поняття у геополітичному розумінні, а стверджує, що «heartland» репрезентує ідеалізовану концепцію спільноти, якій слугують популісти. Саме з цим пов'язано те, що об'єктом своєї політичної діяльності популісти визначають «народ» (38, р. 6). Втім, з посиланням на працю «“People”, Politicians and Populism» іншої відомої дослідниці популізму М. Канован, П. Таггарт стверджує, що «народ» є таким поняттям, яке може мати різне значення для

різних популістів. Через це помилково сприймати ставлення популістів до «народу» як загальний елемент популізму. Ставлення до «народу» насправді є похідним від прихильності до «heartland», адже «народ» є лише населенням цього «heartland». Саме тому, щоб зрозуміти, що певний популіст має на увазі під поняттям «народ», яке він використовує, потрібно зрозуміти що він має на увазі під «heartland» (38, р. 6).

Далі П. Таггарт пояснює, що «heartland» є конструкцією «ідеального світу», але на відміну від утопічних концепцій, вона побудована ретроспективно – це, по суті, проект для сучасності, що спирається на уяву про минуле. Порівнюючи з ідеологіями, у яких бачення майбутнього залежить від ключових цінностей, популізм визначає свої цінності в залежності від власної концепції «heartland» (38, р. 7). П. Таггарт не заперечує певний романтизм та антиісторичність цих концепцій, але водночас не визнає ці особливості чимось однозначно негативним.

Така логіка визначення цінностей популізму призводить до третьої визначальної ознаки популізму – браку «стрижневих» цінностей. На думку П. Таггарта, різноманіття версій «heartland» пояснює, чому популізм є пристосованим до різних «ідеологічних позицій», від «лівих» до «правих». А можливість популізму бути пристосованим до «наборів ідей» свідчить про властиву йому «неповноту» та «значну гнучкість». За словами дослідника, існують приклади популістів з революційними поглядами, реакційними, лівими, правими, авторитарними та лібертаріанськими. Ця ознака водночас є як негативною, без пристосування популізму до певних «ідеологічних позицій», так і позитивною, у разі вдалого пристосування (38, р. 7).

Четверта визначальна ознака полягає в тому, що популізм є реакцією на «відчуття кризи». П. Таггарт стверджує, що популізм є не політикою «стабільної» «впорядкованої» держави, а супроводом до змін, криз та викликів.

Четверта визначальна ознака призводить до п'ятої, а саме – самообмеженості популізму. П. Таггарт пояснює її завдяки чотирьом аргументам.

По-перше, популісти неохоче займаються політичною діяльністю, й мобілізуються (у політичному сенсі цього слова) лише з появою «відчуття кризи».

По-друге, популісти користуються своєю незвичністю для виборця, а тому коли вони інституціоналізуються в політиці, вони неминуче втрачають більшу частину своєї популярності серед «народу».

По-третє, популісти часто вважають за краще, або їм доводиться, діяти як політичний рух, а не партія, через що у них виникають складнощі з інституціоналізацією.

По-четверте, популісти часто покладаються на харизматичних лідерів, що є вираженням неприйняття більш бюрократизованих, регульованих та обмежених форм керівництва. Це грає на руку харизматичним лідерам, але ставить в залежність рух від «строку придатності» лідера та утворює труднощі, адже у довгостроковій перспективі передача наступництва набуває проблемного характеру (38, р. 8).

Остання визначальна ознака популізму, згідно П. Таггарта, полягає у тому, що форма, якої набуває популізм, залежить від контексту, в якому він проявляється. На це впливає й різноманітність концепцій «heartland», від яких залежать і визначальні цінності, і специфічні риси певного популістського руху (38, р. 9). Саме тому популісти мобілізуються лише тоді, коли щось загрожує виключно їх «heartland», а не «heartland» взагалі, стверджує дослідник. Важливо додати, що ця визначальна ознака є причиною, через яку дослідження популізму, незалежно від його проявів у певному часі та місці, є доволі складним завданням (38, р. 8-9).

Підбиваючи підсумки викладу власного погляду на визначальні ознаки популізму, П. Таггарт стверджує, що шість вищевикладених ознак

ілюструють, чому популізм може слугувати потенційним показником стану представницької політики. І хоча його дуже важко досліджувати аналітично, але разом він легко може проявитися в політиці завдяки політичній силі (що буде, однак, існувати недовго) (38, р. 9).

Не дає власної, точної дефініції поняття популізм й Ф. Декер (2). Він стверджує, що можливість наукового використання цього поняття ускладнює дві його особливості: емоційне, ціннісне навантаження та змістовою нечіткість. Втім, у праці «Популизм как вызов либеральным демократиям», де він досліджує популістський характер нових (на час написання праці) правих партій та співвідношення цього характеру з процесом загальної популістської трансформації сучасних демократій, Ф. Декер наводить декілька визначальних ознак популізму.

По-перше, пише дослідник, програмною властивістю популізму є «амбівалентність». Маються на увазі такі приклади, коли популізм одночасно відстоює ринкові принципи й інтереси суспільного блага, що призводить до певних протиріч в економічній політиці. Це дає Ф. Декеру змогу зробити висновок, що чим більше популізм звертається до економічного лібералізму, тим більш він змушений звертатися до «старих “сполучних елементів”, як загальна національна приналежність або спільна релігія». Таку ж саму суперечливість популізму та популістів підкреслює й Х.-Ю. Пухле: «З одного боку, вони вимагають сильної держави, здатної захистити маленьких людей від свавілля корпорацій, спілок, бюрократії всіх мастей, але, з іншого боку, ця держава повинна бути якомога менш помітною для громадян» (37).

По-друге, найважливішою формальною ознакою популізму дослідник називає посилення на народну волю.

По-третє, популізм, на думку Ф. Декера, має «антиплюралістичне (антиліберальне) ядро». Мається на увазі, що в рамках «популістсько-плебісцитарної концепції демократії», що передбачає пов'язання існуючого в суспільстві різноманіття інтересів у схему прийняття рішень за принципом

демократичної більшості, відбувається конструювання гомогенних ідентичностей та відмежування народу (на волю котрого, за другою ознакою, посиляється популізм) від панівних еліт й інших народів і націй (2, с. 67-68).

Ще однією ознакою, притаманною не популізму загалом, а лише саме його «західному» варіантові, є спрямованість проти наслідків модернізації. Втім, потрібно розуміти, що наслідками модернізації у різні часи називаються різні речі. На момент написання статті Ф. Декером критиці піддавалися саме процеси глобалізації (2, с. 62).

Наступний на черзі дослідник, який не давав чіткої дефініції поняття популізм, але надав перелік його елементів, працював у межах проекту «Популизм в России и в мире». Цей проект здійснювався німецькою дослідницькою фундацією Фонд Конрада Аденауера спільно з експертною групою «Европейский диалог» і мав міжнародний та міждисциплінарний характер. Отже, В. Патцель виокремлює п'ять елементів популізму.

а) Практика демагогічного спрощення.

Елементом популізму є спрощена інтерпретація складних взаємозв'язків, причому саме тоді, коли таке спрощення робиться не в педагогічних, а в демагогічних цілях (10, с. 17). Втім, В. Патцель додає, тим самим можуть користуватися й «бездоганні демократи» – принаймні, під час виборчих кампаній або в ході ток-шоу. Відрізняє «бездоганних демократів» лише те, що вони не обмежуються вправним складанням фраз.

б) «Себелюбне політичне підприємництво» (10, с. 17).

Виражається у потребі в лідері.

в) Протиставлення «популізму знизу» і «популізму згори».

Маються на увазі твердження політиків про те, що вони представляють «народ» перед «тими згори» (10, с. 18). Причому деякі політики продовжують притримуватися таких тверджень й тоді, коли самі займають

високі державні посади, стверджує В. Патцель. Дослідник попереджає, що це протиставлення навіть може нести загрозу політичній свободі, коли лідери популістів виступають у ролі захисників «простих людей» та запевняють виборців у тому, що «в інтересах народу» припускається нехтування «політичним істеблішментом» і його правилами. Відповідні заяви, зазначає В. Патцель, найчастіше супроводжуються вимогами проведення референдумів, які за певних умов проведення допомагають популістам вирішувати кадрові питання і навіть маніпулювати в цілях легітимації власних політичних амбіцій, чим піддають демократію реальній загрозі.

г) Твердження про наявність єдиної, зрозумілої волі народу.

В. Патцель називає це ключовим елементом популізму. Особливістю його, на думку дослідника, є те, що плюралістичним демократіям не властива віра в існування ясної, єдиної і тим самим ідейно однозначної волі народу. Саме тому, заявляють, що знають цю волю, лише ті, хто скандує про свою приналежність до народу, та ті, хто бере на себе роль лідерів «простих людей». За словами В. Патцеля, це викликає небезпеку з боку вищезазначених осіб, адже компромісний характер будь-якої демократичної більшості вони вважають недоліком, і не бажають визнавати, що політична свобода взагалі виникає лише тоді, коли «більшість» й «істина» відокремлені одне від одного.

д) Популізм як сигнал про вади в системі представницької демократії.

А в цьому елементі криється ключовий момент, що дозволяє правильно зрозуміти суть популізму, але щоб зрозуміти його значення необхідно спочатку розглянути, як би працювала бездоганна представницька демократія (10, с. 20). В. Патцель описує її наступним чином. Отже, погляди громадян розподіляються на певному спектрі – до прикладу, від «крайніх лівих» до «крайніх правих». Спектр поглядів знаходиться у постійній динаміці, адже змінюється «політична мода» чи «конкретні виклики» (10, с. 20). Завдяки працюючій багатопартійній системі спектр поглядів громадян

знаходить своє відображення у складі парламенту. Для періодично необхідної «ресинхронізації позицій», характерних для більшості населення та/чи політичного класу (політичний клас – один з двох класів людей у суспільстві, що керує іншим класом (17, с. 135)), держава регулярно проводить вільні вибори (10, с. 20). Однак, на виборах партії прагнуть, як правило, перемоги, тому вони змушені орієнтуватися на погляди найважливіших для них груп виборців. Водночас «емпірично виявлена народна воля», «різноманітна» і «суперечлива», відображається в рішеннях народних представників не в «дзеркальній» формі (10, с. 20-21). Думки і бажання населення зазнають «доопрацювання», які представники здійснюють на свій розсуд, проаналізувавши відповідні конкретні питання. В результаті складається та «гіпотетична воля народу», яку громадяни могли мати, якби могли займатися насущними проблемами настільки ж ґрунтовно й уважно, як це можуть і повинні робити професійні політики (10, с. 21). Якщо таке «відображення» і «доопрацювання» виявленої волі народу не відбувається, в процесі політичного представництва з'являються порушення, що, як правило, обумовлені двома причинами: політикою, яка з плином часу відхиляється від реальних інтересів населення, а також недостатнім роз'ясненням населенню конкретних політичних рішень (10, с. 21). Саме за таких умов, стверджує В. Патцель, в системі представництва виникає «розрив». З одного боку, він можливий між частиною населення і частиною політичного класу, яку колишні прихильники більше не вважають реальним представником своїх інтересів. З іншого боку, «розрив» може виникнути, якщо представлений політичним класом спектр поглядів сильно відрізняється від поглядів, яких притримуються громадяни. Подібні «розриви» в представництві інтересів трапляються, зокрема, тоді, коли важливі для значної частини населення питання, політичний клас вважає несуттєвими і в кінцевому рахунку не вартими серйозного розгляду (10, с. 21). «Розриви» в системі представництва виникають також тоді, коли політичний клас усвідомлено відмовляється представляти певні частини

політичного спектру. Ще швидше такі розриви утворюються, коли значна частина громадськості і політичного класу перестає вірити в щирість громадян, що виражають занепокоєність з того чи іншого приводу, зазначає політолог. У всіх подібних випадках виникає обурення поведінкою політичного класу і засобів масової інформації, які відкидають критику з боку громадян. Так з'являється ґрунт для протестних рухів і партій, які формуються знову або знаходять додаткову підтримку (10, с. 22).

З урахуванням вищезазначеного В. Патцель описує п'ятий елемент популізму наступним чином: в залежності від того, де на політичному спектрі трапляється представницький «розрив» – на лівому або на правому «фланзі», виникає «лівий» або «правий» популізм; якщо ж увесь політичний клас діє не у згоді зі значною частиною суспільства, то може виникнути «міжфланговий» популізм, спрямований проти всього колишнього політичного істеблішменту, що зачіпає інтереси всього суспільства. Це має пояснювати різноманіття проявів популізму, адже «розрив» може відбуватися в абсолютно різних країнах, в абсолютно різні періоди та на абсолютно різній частині політичного спектру (10, с. 22). Також на характер популізму накладають відбиток виклики, які можуть мати абсолютно різний характер, але які громадяни всюди пов'язують з помилковою політикою політичного керівництва, зазначає В. Патцель. Крім того, на форму прояву популізму сильно впливають особливості адміністративних, партійних і виборчих систем, що дозволяють або не дозволяють лідерам-популістам побудувати політичну кар'єру (10, с. 22). Не меншу роль відіграють різноманітні звичаї політичної культури, серед яких одні сприяють виробленню певних «поведінкових штампів популістського спрямування», а інші, навпаки, їм перешкоджають. Наостанок В. Патцель додає, що «розриви» можуть також відбуватися згідно з «теоремою Томаса». Ця теорема є фундаментальним принципом соціології, яку сформулював В. А. Томас і виклав її у книзі «Дитина в Америці: Проблеми і програми поведінки» в співавторстві з Д. С. Томас. Теорема полягає в наступному:

«Якщо ситуації визначаються людьми як реальні, вони реальні за своїми наслідками (незалежно від того, чи є суб'єктивне трактування ситуації актором об'єктивно правильним, адекватним, чи ні)» (15). Отже, робить висновок В. Патцель, популізм також може виникати на основі чисто уявних представницьких «розривів», що залежать від динаміки суспільної думки, яка в різних суспільствах може бути неоднаковою.

Посилаючись на приклади В. Патцеля й інших авторів книги «Популізм как общий вызов», двоє з її відповідальних авторів Борис Макаренко та Микола Петров стверджують, що популізм може бути і «правим», і «лівим», може поєднуватися з націоналізмом і ксенофобією, може проявлятися як у стабільних демократіях, так і в недемократичних режимах. «Ним можуть займатися політики у владі і в опозиції, «верхи» і «низи»» (10, с. 8). Втім, вони не надають чіткої дефініції популізму, а задають питання, чи є у цього феномену «спільний знаменник»? На допомогу їм знову приходять матеріали монографій вищезазначених авторів, з яких вони виокремлюють головні аргументи всіх авторів.

Перше й головне, на думку Б. Макаренко та М. Петрова (а отже й приблизно всіх авторів книги «Популізм как общий вызов»), в популізмі – антиелітизм, протиставлення «народу» та «маси» «еліті». Популіст постає у вигляді того, хто викриває, захисника, рятівника простої людини від зловмисної щодо неї еліти, як політичної, так і фінансової, національної чи глобальної (10, с. 8-9).

Друге – це плебісцитарність популістських політиків, яка безпосередньо впливає з першого. Вони апелюють до всього суспільства безпосередньо, оминаючи партії та інститути, прагнуть укласти «віртуальний суспільний договір» (термін «віртуальний», скоріш за все, використовується тут у значенні уявний (16, с. 13)).

Третя спільна риса популізму – проблема з відповідальністю влади і контролю над нею.

Однаке, риса, яка, на погляд Б. Макаренко та М. Петрова, кидається в очі всім спостерігачам популізму, – це особлива «стилістика» популістів. На їхню думку, чіткі критерії, що дозволяють виміряти «градус популізму» в публічних виступах і діях політика відсутні, хоча спроби підрахунку частоти вживання особливих слів-«маркерів» іноді робляться (33). Натомість, відповідальні автори підкреслюють увагу до опису та аналізу такого стилю майже всіх авторів відповідного збірника та зазначають, що популіст насамперед прагне впливати на емоції, а не раціональні погляди своєї аудиторії, і вмє підшукувати правильні слова і прийоми, щоб завоювати довіру.

На думку Б. Макаренко та М. Петрова, усі чотири вищеперераховані спільні риси різних «популізмів» дозволяють компенсувати відсутність єдиного «шаблону» для вивчення популізму владного або опозиційного, чинного в демократії, автократії або гібридному режимі, в «старій» Європі чи перехідних країнах.

Доволі ґрунтовний аналітичний огляд англомовної літератури про популізм міститься в статті К. Дейвікс (23). Втім, єдиними з розглянутих нею авторів, що уникають визначення поняття популізм, й натомість перераховують характерні ознаки, визначальні, на їх думку, для розуміння того, що таке популізм, є І. Мені та І. Сарель. У праці під назвою «Популізм» вона пише, що І. Мені та І. Сарель зводять «основні характеристики» популізму до кількох «істотних аспектів».

1. По-перше, «народ» має першочергове значення, підкреслюється почуття приналежності до єдиного суспільства. Горизонтальні розмежування (наприклад, на «правих» і «лівих») виявляються не такими важливими у порівнянні з народною єдністю, але вертикальні розмежування набувають вкрай важливе значення: з числа «народу» виключаються відокремлені групи, такі як «еліти» чи «іммігранти» (23, р. 2).

2. По-друге, популісти заявляють, що «еліти зрадили народ», зловживаючи владою та службовим становищем.

3. По-третє, популісти стверджують, що потрібно «повернути всю владу народові», тобто потрібно змістити сучасні еліти, замінивши їх на лідерів популістів, які будуть діяти «на благо народу».

Сама ж К. Дейвікс, підсумовуючи огляд англомовної літератури про популізм, виокремлює дві його ознаки (23, р. 2).

1. Перш за все, популізм зорієнтований на «народ» – незалежно від того, що розуміється під «народом» – і його суверенітет;

2. Антагонізм між «народом» і «відмінними від народу», ким би ці «відмінні» не були, елітою в представницькій демократії, іноземцями або ким-небудь іншими.

Розпочинаючи розгляд переліків визначальних ознак популізму від вітчизняних дослідників, необхідно зазначити, що, як пише дослідник політичного популізму М. Дем'яненко, в радянській науковій школі «популізм», як явище, не був об'єктом ґрунтовних наукових досліджень. Тогочасні дослідження популізму були здебільшого обмежені народницьким рухом й ідеологією, а саме явище визначалося більшою мірою притаманним капіталістичним країнам (3, с. 13). Серед українських вчених, часів незалежності, популізм досліджували С. Мигаль, Д. Видрін, О. Нечосіна, О. Ярош, І. Побочий та Т. Радь. І. Кіянка додає до цього переліку М. Дем'яненка, М. Розумного, О. Стогову та М. Стріху (8). Втім, у межах цього розділу нам доведеться зосередитись на визначальних ознаках популізму, які перераховували в своїх працях саме М. Дем'яненко (3) та С. Кіршенблат (9).

Отже, погляд на популізм дослідниці С. Кіршенблат засновується на поділі популізму на умовно «старий» та «новий». Старий популізм мав ідеологічне значення як вираз аграрного радикалізму, своїм корінням він сягав, з одного боку, російських народників кінця XIX століття, а з іншого – протесаного руху американських фермерів, які діяли у той же період (9). До

змін у сприйнятті та використанні цього поняття, на думку С. Кіршенблат, спонукав вищезгаданий І. Берлін. Річ у тім, що, на відміну від «старого», «новий» популізм було вже важко сприймати як щось однозначне. Відштовхуючись від цього, дослідниця стверджує, що «... визначальною рисою популізму є думка, що суспільство поділяється на гомогенні й антагоністичні групи: *народ і корумповану еліту*» (9).

М. Дем'яненко не наводить власної дефініції поняття популізм, але у межах дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук під назвою «Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія» він перераховує доволі багато властивих популізмові основних ознак. Серед них:

- 1) ідеалізація мас і протиставлення їх еліті;
- 2) формальна апеляція до демократичних засад, у той час як популізм не є і не може бути суто демократичним феноменом;
- 3) тяжіння до стереотипів, які виступають ідеалізованим образом кращого минулого;
- 4) демагогічні пропозиції особливого шляху суспільного розвитку;
- 5) вороже ставлення до іноземного капіталу;
- 6) абсолютизація народних цінностей, культури і звичаїв;
- 7) конфронтація з «консервативними елементами»;
- 8) ірраціональна природа, апеляція до почуттів та емоцій мас;
- 9) надання переваги рухам перед політичними партіями (3, с. 68-69).

Отже, після розгляду прикладів переліків визначальних ознак, елементів чи рис популізму, ми маємо змогу визначити основні з них, спираючись на порівняння розглянутих прикладів.

По-перше, з плином часу дослідники припинили зазначати інтенсивне використання конспірологічних концепцій та подібність з релігією, про які

писав І. Берлін, в якості загальних ознак популізму. Втім, можливо використання конспірологічних концепцій стало одним з проявів такої ознаки популізму, як демагогічне спрощення та вплив на емоції, а не раціональні погляди своєї аудиторії, які виокремлювали В. Патцель, М. Дем'яненко, Б. Макаренко і М. Петров, але не згадував І. Берлін.

По-друге, єдиною ознакою, належність якої до популізму тією чи іншою мірою визнано всіма розглянутими дослідниками є ворожість до умовних еліт, істеблішменту. Важливо зазначити, що в межах підходів К. Дейвікс та Ф. Декера остання ознака є складовою іншої ознаки популізму, яку К. Дейвікс називає ворожнечею між «народом» і «відмінними від народу», а Декер «антиплюралістичним (антиліберальним) ядром» популізму. Їх схожість полягає в тому, що, крім еліт, істеблішменту, відмежування чи ворожість відбувається й відносно іноземців, інших народів, націй та ін. Це робить більш вагомим твердження І. Берліна про ксенофобію, расизм і/або антисемітизм, яким, на його думку, просякнутий популізм, та твердження М. Дем'яненка про вороже ставлення до іноземного капіталу, як ознаку популізму. Умовно зворотнім боком ворожості щодо еліт, істеблішменту та інших є така ознака популізму, як ідеалізація народу, орієнтованість на нього, його «волю». Можливо зробити припущення, що почасти ці дві ознаки пов'язані між собою акцентом на загрозу народові або зраду його з боку еліт, які в якості ознак популізму зазначають І. Берлін та І. Мені, І. Сарель відповідно. Повертаючись до ідеалізації народу варто зазначити, що не дивлячись на аргументи П. Таггарта про те, що помилково сприймати ставлення популістів до «народу» як загальний елемент популізму, адже «народ» є таким поняттям, яке може мати різне значення для різних популістів, більшість згаданих у цьому розділі дослідників все одно вказують його як одну з основних ознак популізму. Дотичною до останніх двох ознак є твердження про наявність єдиної волі народу та посилення на неї, які В. Патцель та Ф. Декер визначають найголовнішою ознакою популізму. Останніми двома ознаками, про належність до популізму котрих зазначали

хоча б троє з розглянутих дослідників, є ностальгічність, ідеалізація минулого й тяжіння до нього (І. Берлін, П. Тагарт, М. Дем'яненко) та ворожість до представницької демократії та представництва в політиці (П. Тагарт, В. Патцель, Б. Макаренко і М. Петров). Причому В. Патцель, спираючись на останню ознаку, надає авторське пояснення того, як виникає популізм у його різних проявах.

Отже, згідно з висновками вище, основними ознаками, належність яких до популізму тією чи іншою мірою фігурувала у трьох або більше розглянутих переліках з цього розділу, є наступні з них.

1. Демагогічне спрощення та вплив на емоції, а не раціональні погляди.
2. Ворожість до еліт, істеблішменту.
3. Ворожість до іноземців, інших націй та народів, ксенофобія, расизм/антисемітизм.
4. Ідеалізація народу, орієнтованість на нього, його «волю».
5. Ностальгічність, ідеалізація минулого й тяжіння до нього.
6. Ворожість до представництва в політиці.

РОЗДІЛ 2. ОЗНАКИ ПОПУЛІЗМУ

З першого розділу постає зрозумілим, що навіть в межах одного переліку визначальних ознак популізму можуть міститися ті, що притаманні визначенню популізму і як ідеології, і як дискурсу, і як руху тощо. Втім, на противагу згаданім у першому розділі, деякі дослідники популізму не уникають визначення цього поняття, частина з яких тлумачать його саме як ідеологію чи принаймні асоціює з нею. До них належать Д. Макрей, К. Муде, Л. Марч, Д. Альбертаці і Д. Макдоннелл (20), К. А. Гокінс (26; 27) і С. Рідінг (27), Г. Мусіхін. Однак, є й ті, хто опонує вищезазначеним дослідникам, серед них: М. Морган (34, р. 6), Л. Дж. Макфарлейн (21, р. 159), П. Кулверт (21, р. 163), П. Ворслі (30, р. 14-15), Е. Лаклау (30, р. 117), Л. Шаншиєва (6, с. 18), І. Побочий (14), І. Кіянка (7, с. 73) та І. Павленко (7, с. 37). Отже, в межах другого розділу будуть визначені ознаки, що є спільними для популізму згідно тих праць, де дослідники визначають популізм як ідеологію.

Варто почати з того, що, як пише М. Морган, точка зору, згідно якої популізм визначається як ідеологія, що «забезпечує всеохоплюючий нормативний світогляд», існувала здавна (34, р. 5). Одним з зачинателів вищеописаного був Д. Макрей із працею «Populism as an ideology» 1969 року. Однак, з моменту публікації праці К. Муде «The populist zeitgeist» популізм зазвичай тлумачать саме як «вузькозосереджену» («thin-centered») ідеологію (34, р. 5).

Необхідно зазначити, що концепція «вузькозосереджених», і протилежних їм «тотальних», ідеологій була розроблена М. Фріденом. Він стверджував, що «тотальні» ідеології здатні пояснити все різноманіття соціальних і політичних феноменів, тобто претендують на універсальність і глобальну застосовність в просторі та часі. Прикладами таких ідеологій слугують соціалізм, консерватизм, лібералізм (18, с. 216-217). Навпаки,

«вузькозосереджені» ідеології – це такі ідеології, які не дають відповідей на всі основні соціально-політичні питання (25, р. 6).

Отже, К. Муде визначає популізм як ідеологію, за якою суспільство поділяється на дві однорідні та антагоністично налаштовані одна щодо одної групи «морального народу» та «продажної еліти», та за якою політика має бути вираженням «*volonté générale*» (спільної волі) народу (35, р. 543). Втім, К. Муде підкреслює, що популізм не володіє «таким самим рівнем інтелектуальної досконалості та послідовності», як, наприклад, соціалізм чи лібералізм, хоча він дійсно є окремою ідеологією (35, р. 544). Через це К. Муде тлумачить популізм як саме «вузькозосереджену» ідеологію. Основним концептом популізму він визначає «народ», адже навіть «еліти» беруть початок від нього як повна протилежність. Ще однією особливістю популізму як «вузькозосередженої» ідеології є можливість її поєднання з дуже різними ідеологіями. В межах популізму супротивники – це не просто люди з іншими пріоритетами та цінностями, а саме «зло», через що компроміс виявляється неможливим, оскільки він «псує моральний народ» (35, р. 544).

У відповідь на твердження дослідників, які виокремлюють харизматичне лідерство та безпосередню комунікацію між лідером та народом як визначальну рису популізму, К. Муде зазначає, що хоча ці риси й сприяють популізмові, але вони не є визначальними для нього. «Нинішній успіх популістських акторів дійсно не можна відокремлювати від загальної тенденції до сильних партійних лідерів та більш безпосередньої комунікації між партійним керівництвом і прихильниками партії, що склалася протягом останніх десятиліть» (35, р. 545).

Також К. Муде зазначає, що деякі популярні погляди на популізм потребують не відхилення, а уточнення. Наприклад, твердження різних авторів, що популізм є «неохоче політичним» («*reluctantly political*»), а популісти неохоче займаються політичною діяльністю. У першому розділі

зазначалося, що таке твердження поділяє П. Тагарт. К. Муде своєю чергою не відкидає повністю подібні твердження, але зазначає, що вони потребують певного уточнення. Він аргументує це тим, що якщо звернути увагу на певних політичних акторів, таких як провідний член партії «Фламандський інтерес» Філіп Девінтер, то неможливо серйозно стверджувати, що вони неохоче займаються політикою. Саме тому «неохоче політичним» доцільніше називати не популізм чи популістів, а «серцевинну землю» («heartland»), що, за твердженнями П. Тагарта, репрезентує ідеалізовану концепцію спільноти, якій слугують популісти (35, р. 547).

З тлумаченням К. Муде популізму як «вужькозосередженої» ідеології погоджується Л. Марч. Найголовнішим концептом ідеології популізму він визначає «heartland», який втім, згідно з підходом П. Тагарта, що був викладений у першому розділі, можна приблизно ототожнити з концепцією «народу». Також він додає, що визначення популізму як ідеології не має на увазі її «інтелектуальну стабільність» чи «послідовність». Ба більше, Л. Марч стверджує, що притаманна популізмові непослідовність часто є навмисною. Однак, важливо зазначити, що, на нашу думку, цю навмисність слід розуміти у тому ж сенсі, що й «амбівалентність», яку Ф. Декер вказував як одну з програмних властивостей популізму. А поняття популізму стало настільки поширеним, пише Л. Марч, що в політиці, що деякі дослідники навіть всерйоз говорять про популістський «Zeitgeist» (32, р. 65). Цей термін буквально означає «дух часу» (31, р. 262).

Дослідник погоджується з тим, що популізм безумовно передбачає чіткий політичний стиль, який часто включає використання повсякденної мови, апеляцію до почуттів і спрощені гасла та рішення. Також популізм передбачає певну форму організації з харизматичним лідером (32, р. 65). Однак, попри те, що вищезазначений стиль і форма організації сприяють спроможності до «мобілізації» «volonté générale» (спільної волі), Л. Марч, подібно до К. Муде, стверджує, що харизматичний авторитет, ворожість до інститутів, певна форма організації є рисами, що притаманні багатьом

акторам, які не є популістами. У той час як ідеологічна орієнтація на протиставлення «морального народу» та «продажної еліти» є рисою виключно популізму (32, р. 65).

Ще однією особливістю популізму як «вузькозосередженої» ідеології, за Л. Марчем, є те, що він може бути як «лівим», так і «правим», але за своєю суттю не є ні тим, ні іншим. «Показово, що класичних латиноамериканських популістів середини ХХ століття важко класифікувати у відповідності з ліво-правою орієнтацією. Такі лідери, як Перон, поєднували “економічний популізм”, що нагадував кейнсіанський напрямок в економіці, з політичним націоналізмом і т.ін.» (32, р. 65). До того ж акцент популізму на мобілізацію «морального народу» проти «продажної еліти» передбачає стирання традиційних соціальних поділів серед «народу», стверджує дослідник. В результаті Л. Марч робить висновок, що попри змогу популізму бути як «правим», так і «лівим», його акцент на антиелітарність, демократичність та представництво «виключених» з політики зробив популізм притаманним саме «лівим».

Однак, не всі обмежувалися тлумаченням популізму саме як «вузькозосередженої» ідеології. Д. Альбертаці і Д. Макдоннелл погоджувалися з тлумаченням популізму як ідеології взагалі, але, на відміну від Л. Марча, вони не використовували визначення К. Муде, а створили власне: «Ми визначаємо популізм як: ідеологію, яка протиставляє добродесний і гомогенний народ сукупності еліт і небезпечних “інших”, яких разом зображають як тих, хто позбавляє (або намагається позбавити) суверенний народ їх прав, цінностей, процвітання, самобутності та голосу» (20, р. 3). Вони уточнили, що розуміють ідеологію як систему переконань, цінностей та ідей, характерних для певної групи, яка відноситься до систем переконань, функція яких полягає в тому, щоб пояснити, чому речі є такими, якими вони є, надаючи «інтерпретаційну основу», за допомогою якої люди та/або організації осмислюють власний досвід, співвідносять себе із зовнішнім світом та планують майбутнє.

На нашу думку, навіть з урахуванням утворення сукупності шляхом додавання до вже згадуваних раніше еліт «небезпечних “інших”», найголовніша різниця між саме визначенням К. Муде та Д. Альбертацці і Д. Макдоннелла полягає в тому, що перший, крім протиставлення «морального народу» та «продажної еліти», підкреслює ще й необхідність вираження «*volonté générale*» (спільної волі) в межах ідеології популізму. Своєю чергою Д. Альбертацці і Д. Макдоннелл зосереджуються саме на протиставленні.

У спільній праці «*Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*» дослідники ставлять за мету розглянути популізм як такий, а не виключно як придатак інших ідеологій, до яких він може приєднатися, адже на їх думку це заважає визначити ключову рису популізму. Показовим, у сенсі тлумачення популізму як окремої ідеології, є те, що Д. Альбертацці і Д. Макдоннелл не погоджуються з тенденцією в науковій літературі до ідентифікації та аналізу зростання популярності популізму в Західній Європі як виключного «правого» феномену (20, р. 3). Вони аргументують це тим, що притаманні популізмові твердження про те, що народ (незалежно від його визначення) позбавлений влади і є єдиним законним сувереном, доволі легко погоджуються і з «лівими» ідеологіями, а популістська пропаганда наполягає на цінності рівності (поміж представниками народу), а не ієрархії, і на приматі суспільства перед державою. Покладаючись на твердження про помилковість ідентифікації популістів з «правими», дослідники роблять висновок, що помилково ідентифікувати їх і з «крайніми/радикальними правими». Доводять вони це посилаючись на слова П. Ігнаці про те, що партія повинна позиціонувати себе як «правішу» за інші партії і поєднувати це з ідеологією, заснованою на альтернативних для демократичної системи ідеях і цінностях, аби мати статус «радикальної правої». З вищезазначених причин дослідники вважають принаймні проблематичним визначати всі популістські партії «радикально правими». Ба більше, вони стверджують, що в загальних рисах:

«а) виборці, які підтримують популістські партії, не завжди визначають себе радикальними парвими (насправді, зазвичай саме навпаки);

б) помітний зв'язок між певними партіями та фашизмом, хоча іноді й має місце бути, але аж ніяк не є закономірністю;

с) у деяких випадках популісти виступають не за припинення існування ліберально-демократичної системи, а за її збереження» (20, р. 4).

Вчені, подібно К. Муде, вважають, що популізм може бути сумісним і з будь-якою ідеологією, із будь-якою економічною системою/програмою/моделлю (від планової до неоліберальної), і з багатьма режимами. Втім, з чим би не поєднувався популізм, це відбувається як частина місії з відновлення правління, що узгоджуватиметься з інтересами народу, а визначальною рисою популістів, попри будь-яку їх політичну орієнтацію, є претензія на звання «справжніх демократів», що вимагають від істеблішменту (незалежно від того, істеблішментом якого рівня вони є: адміністративно-територіальної одиниці, національним чи наднаціонального) та інших «ворожих еліт», що «спотворили демократію», повернути суверенність народів (20, р. 4).

Для переконання в тому, що популізм є саме ідеологією, Д. Альбертацці і Д. Макдоннелл користуються твердженням, що всі ідеології передбачають відповідь на чотири питання: «а) що пішло не так; б) хто винен; с) і що потрібно робити, щоб змінити ситуацію» (22). За думкою дослідників, відповідями на ці питання є:

«а) правління і демократія, які повинні відображати волю народу, були використані та спотворені корумпованими елітами;

б) еліти й “інші” (тобто не “народ”) винні в нинішній небажаній ситуації, у якій опинився народ;

с) народів необхідно повернути владу завдяки популістському лідерові та популістській партії. Ця точка зору базується на розумінні народу як однорідного та добродесного» (20, р. 4-5).

Цікаво, що останні дві відповіді на питання збігаються з «істотними аспектами» популізму за І. Мені та І. Сарелем, розглянутими у першому розділі.

Покладаючись на викладене вище, Д. Альбертацці і Д. Макдоннелл виокремлюють наступні чотири взаємопов'язані принципи, що лежать в основі ідеології популізму.

1. Народ є однорідним і за своєю суттю «хорошим».

Народ є однорідною і добродесною спільнотою. Поділи всередині цієї спільноти є помилковими та створеними інтелектуальною і політичною елітою. Їх можливо подолати, адже вони мають менше значення, ніж спільна «природа» й ідентичність народу. Те, хто складає народ, (а відповідно й «інших») визначається на основі расової/класової/місцевої/національної і т.п. приналежності, чи сукупності приналежностей до різних ідентичностей.

2. Народ є суверенним.

Істеблішмент морально зобов'язаний працювати в інтересах людей, які знову повинні стати «господарями у своїх домівках». Якщо народ об'єднається і зробить свій голос чути завдяки популістському лідерові та партії, тоді він зможе змусити функціонувати демократію як слід, тобто як чисте відображення волі народу.

До речі, якщо співвіднести цей принцип з останнім з елементів популізму за В. Патцелем, що перераховані у першому розділі, то можливо зробити висновок, що уявлення про те, як має функціонувати демократія в межах популізму, та опис «бездоганної представницької демократії» за В. Патцелем істотно відрізняються. Річ у тім, що в першому випадку демократія має функціонувати саме як «чисте відображення волі народу», а в межах

«бездоганної представницької демократії» за В. Патцелем «емпірично виявлена народна воля» має відобразитися в рішеннях народних представників не в «дзеркальній» формі (10, с. 20-21). Думки і бажання населення мають зазнавати «доопрацювання», які представники здійснюють на свій розсуд, проаналізувавши відповідні конкретні питання. В результаті цього складається та «гіпотетична воля народу», яку громадяни могли мати, якби могли займатися насущними проблемами настільки ж ґрунтовно й уважно, як це можуть і повинні робити професійні політики (10, с. 21). Цікаво, що відсутність «доопрацювання», якої, виходячи зі слів Д. Альбертаці і Д. Макдоннелла, намагаються досягти в межах популізму, за В. Патцелем, призводить саме до утворення ґрунту для протестних рухів і партій, які формуються знову або знаходять додаткову підтримку (10, с. 22). Таким чином, бажання змусити функціонувати демократію як чисте відображення волі народу можна інтерпретувати або як прагнення до прямої демократії, або як рису популізму, що виражає його деструктивну (якщо можна так висловитися) сутність.

3. Народна культура і спосіб життя мають першорядне значення.

Стверджується, що в силу своєї традиційності та давньої історії ця культура і спосіб життя є «правильними» та такими, що сприяють суспільному благу – звідси постає необхідність «любити», «рятувати», «захищати», «цінувати» та «перевідкривати» власну культуру (20, р. 6).

Як і П. Таггарт, Д. Альбертаці і Д. Макдоннелл вказують на «гнучкість» популізму, але роблять акцент на тому, що вона стосується саме форм націоналізму та регіоналізму.

4. Лідер і партія/рух єдині з народом.

За словами дослідників, популістські лідери «втільюють» народну культуру, формують народну волю, «говорять те, про що думає народ», здатні помічати махінації еліт і мають прості та зрозумілі рішення проблем, що зображуються елітами як складні чи нерозв'язні. Однак, попри видатні

якості популістських лідерів, вони залишаються «одними з народу», а отже, «єдиними з народом». Двома наслідками цього принципу є те, що харизматичний зв'язок між лідером і послідовником є важливим для популістських партій, і що популістські лідери, оскільки вони мають ввідповідати уявленням про звичайних чоловіків і жінок, які «не заплямовані асоціацією зі світом політики», мають тенденцію до використання «прямого», а іноді навіть образливого стилю спілкування (20, р. 7). Врешті-решт, стверджують Д. Альбертацці і Д. Макдоннелл, вірність лідерові прирівнюється до вірності народові, а тому незгодних з лідером всередині партії, як правило, швидко таврують як зрадників і додають до списку «ворогів народу».

У якості прикладу розвитку поглядів К. Муде на популізм можна вважати його роботу під назвою «Measuring Populist Attitudes», що була написана у співпраці з К. А. Гокінсом і С. Рідінгом. Популізм в ній розглядається як набір ідей. Зокрема, вони посилаються на визначення популізму як дискурсу або на концепцію «вузькозосередженої» ідеології: «узгоджений набір основних припущень про світ та мову, яка мимоволі їх виражає» (27, р. 3-4). Цей підхід базується на декількох важливих особливостях.

По-перше, вони сприймають популізм як набір ідей, а не в першу чергу як матеріальне явище. Зокрема, вони визначають популізм як підхід до світу політичного, який ототожнює сторону «добра» з ймовірною «волею народу», а сторону «зла» – зі змовою еліти (27, р. 4). На думку дослідників, саме з цього випливає так званий «дуалістичний», «моралізаторський» підхід до віри у народний суверенітет, характерний популізмові, який звеличує думки більшості й водночас характеризує опозицію як аморальну і недобррозичливу. Цьому підходові протистоїть плюралістичний підхід, який підкреслює неминучість і бажаність розбіжностей у думках. «У той час як плюралізм спонукає до створення інститутів, які закріплюють і захищають права меншин у гонитві за волею більшості, популізм жадає моральної ясності та

постулює народну волю, яка розглядає інакомислення як підозріле та небезпечне. У той час як плюралізм розглядає політичні відносини як стосунки співпраці чи навіть гармонії, популізм бачить світ, як антагоністичний за своєю природою» (27, р. 3).

Покладаючись на вищезазначене, К. Муде, К. А. Гокінс і С. Рідінг відкидають погляди на популізм, як недалекоглядну економічну політику, що зорієнтована на бідних, або як політичну стратегію, яка завжди пов'язується з харизматичним лідером та організацією. Згідно зі сприйняттям популізму як набору ідей, а не як матеріального явища, усі ці матеріальні аспекти можуть бути ознаками популізму в дії, але вони є наслідками, що випливають із реалізації його основних ідей у різних соціальних умовах, стверджують дослідники. Так, наприклад, вони заперечують необхідність наявності харизматичного лідера в популістських рухах таким аргументом, що наявність у більшості успішних рухів харизматичних лідерів насамперед спричинено тією роллю, яку вони відіграють у координації величезної мережі; багато інших популістських рухів не мають такого керівництва (27, р. 4).

По-друге, К. Муде, К. А. Гокінс і С. Рідінг погоджуються з тим, що популізм як «вузькозосереджена» ідеологія може поєднуватися з низкою різних ідеологій. Вони також стверджують, що він, ймовірно, буде пов'язаний саме з радикальними версіями лібералізму, консерватизму і соціалізму та схилитиметься «наліво» в країнах, що розвиваються, або «направо» в розвинених промислових демократіях. «Популізм чекає, щоб його наповнили програмним змістом» (27, р. 4).

Наостанок варто зазначити, що К. Муде, К. А. Гокінс і С. Рідінг відкидають таку рису популізму, як «амбівалентність», яку Ф. Декер вказував як одну з програмних властивостей популізму, а отже, й подібну їй непослідовність популізму, на якій наполягав Л. Марч. На думку авторів «Measuring Populist Attitudes», хоча популізм може поєднуватися з широким

спектром ідеологій, його установки пов'язані з тенденцією відкидати «ідеологічну амбівалентність» чи інакомислення.

Подібного до розуміння К. Муде популізму притримується й Г. Мусіхін. Він погоджується з тим, що популізм є «вузькозосередженою» ідеологією та пояснює це обмеженістю популізму логікою власного використання та тим, що популізм не може функціонувати як «практична» ідеологія і не в змозі висувати послідовні широкомасштабні програми, націлені на вирішення важливих політичних питань. Додамо, що Г. Мусіхін одночасно протиставляє «вузькозосереджену» ідеологію популізму не тільки «тотальним» ідеологіям, які він називає «всеохоплюючими», а й «тотальним» ідеологіям згідно визначення К. Маннгейма. Г. Мусіхін використовує їх як синонімічні поняття, але між ними все ж є різниця, адже за визначенням К. Маннгейма «тотальними» є ті ідеології, які ставлять під питання світогляд супротивника в цілому (в тому числі його категоріальний апарат), а не лише звертаються до частини висловлювань опонента, та й то лише в аспекті їхнього змісту (12, с. 77).

Втім, дослідник все ж таки погоджується з тлумаченням популізму як ідеології і пояснює з яких позицій правомірно це робити. Він стверджує, що в основі такого припущення лежить певна онтологічна позиція. Згідно з цією позицією, ідеї знаходяться у взаємозв'язку з контекстом, в якому перебуває людина, але який виникає і змінюється в залежності від того, як соціальні або політичні суб'єкти осмислюють даний контекст та впливають на нього, приймаючи стратегічні рішення, які мають очевидні матеріальні наслідки. Тобто, свідомо чи ні, актори сприймають ідеї крізь призму того світу, в якому живуть. Г. Мусіхін стверджує, що подібна онтологічна позиція вимагає визнання того, що ідейно обумовлені дії акторів є похідними від інтерпретації середовища проживання. «І якщо ідеї є індивідуальними інтерпретаціями, то ідеології – це інтерпретаційні рамки, які виникають під час практичного перекладу ідей на мову політичних понять» (13, с. 44). У якості логічно вибудованих і культурно вкорінених «інтерпретаційних

рамках», ідеології забезпечують політичних акторів можливістю пропонувати емоційно насичені й одночасно логічно переконливі інтерпретації оточуючої дійсності, стверджує дослідник.

Однак, як вже зазначалося вище, популізм є саме «вузькозосередженою» ідеологією, а отже є нездатним до «концептуальної цілісності», не володіє чіткою нормативною структурою загальних цілей і засобів їх досягнення. Г. Мусіхін пояснює це тим, що не існує (чи майже не існує) канонічних популістських текстів, «священних» для популістів історичних подій, «святині» популізму якщо й існують, то завжди мають локальний, а не універсальний характер, а суспільні групи, до яких апелює популізм, надзвичайно різноманітні і, як правило, не фіксуються як носії певного загального інтересу навіть в рамках однієї країни. Втім, подібно до П. Таггарта, Г. Мусіхін стверджує, що вищезазначені ознаки одночасно є і позитивними, і негативними для популізму, адже у порівнянні з іншими ідеологіями внутрішні протиріччя для нього є не настільки критичними.

Також Г. Мусіхін стверджує, що неможливо вважати популізм не ідеологією з двох наступних причин.

1. По-перше, з огляду на невизначеність популізму і відсутність його ключових рис, адже саме ця невизначеність (а точніше, «вузькозосередженість») і є його ключовою рисою. «Нездатність існувати як самостійна комплексна ідеологія, яка змушує популізм користуватися не тільки конкретними напрацюваннями, а й концептуальною серцевиною інших ідеологій, зовсім не означає, що популізм є невпізнаваним як особлива ідеологічна течія, що володіє власними рамковими характеристиками» (13, с. 52).

Спираючись на викладене у першому пункті, Г. Мусіхін стверджує, що за потреби ми не повинні зупинятися на виявленні популістських рис в діяльності тієї чи іншої партії або політичного лідера. Набагато важливіше визначити, чи вдається політичний актор, що нас цікавить, до популістських

прийомів, залишаючись при цьому в межах якоїсь іншої ідеології, або ж ми маємо справу безпосередньо з ідеологією популізму. Однак, дослідник відразу застерігає, що популізм здатний поєднуватися не з будь-якою ідеологією, зокрема з тими, ідеї і позиції котрих асоціюють з інтересами істеблішменту.

2. По-друге, з причини того факту, що щодо слова «популізм» маються негативні конотації, адже не всі ідеології завжди відображають позитивні тенденції та претензії.

Наостанок зазначимо, що цікавою є думка дослідника й щодо зв'язку між демократією і популізмом, він стверджує, що: «входження у політичний дискурс понять “народ” і “народний суверенітет”, що додали демократії прагматичного звучання, створило умови для “непотоплюваності” популізму як ідеології, незважаючи на всю його вузькосередженість» (13, с. 46).

Отже, після розгляду праць, де дослідники визначають популізм як ідеологію, ми маємо змогу визначити ознаки, що є спільними для популізму згідно цих праць.

По-перше, доцільно буде пояснити, на основі яких заперечень відбувалися виокремлення основних ознак популізму в розглянутих працях. Не дивлячись на те, що писали Д. Альбертаці і Д. Макдоннелл щодо ролі популістських лідерів, найпоширенішим запереченням серед вищезазначених дослідників є заперечення того, що наявність харизматичного лідера та його безпосередня комунікація з народом є визначальними рисами популізму загалом. Основними аргументами на користь цього заперечення є те, що наявність такого лідера та такої комунікації є загальною тенденцією останніх десятиліть, що поширена серед багатьох політичних акторів, які не є популістами. Те ж саме, за твердженням Л. Марча, стосується й політичного стилю, який часто включає використання повсякденної мови, апеляцію до почуттів і спрощені гасла та рішення.

По-друге, покладаючись поміж іншого на зазначені вище заперечення, більшість дослідників погоджується з наступним.

1. Популізмові як ідеології притаманне протиставлення народу еліті, де перший уособлює «добро», а друга – «зло».

Попри згоду щодо цього серед переважної більшості дослідників, воно супроводжується різними поясненнями. Так, наприклад, у межах пояснення Д. Альбертаці і Д. Макдоннелла зазначається, що правлячі кола і демократія, які повинні відображати волю народу, який є сувереном, були використані та спотворені корумпованими елітами, отже еліти й «інші» (тобто не «народ») винні в нинішній небажаній ситуації, у якій опинився народ. А у межах поглядів К. Муде та Л. Марча можна пояснити «добр» природу народу і «злу» природу еліти завдяки приналежності першого до «heartland», що, за твердженням П. Таггарта, репрезентує ідеалізовану концепцію спільноти, якій популісти стверджують, що слугують.

2. Популізм є «вузькозосередженою» ідеологією.

Під таким визначенням зазвичай мається на увазі згода з тим, що популізм є перш за все сукупністю ідей, які своєю чергою характеризуються протиставленням народу еліті, де перший уособлює «добро», а друга – «зло» (25, р. 6). Втім, попри згоду щодо такого вищезазначеного серед переважної дослідників, воно супроводжується різними аргументами. К. Муде пояснює, що популізм просто не володіє «таким самим рівнем інтелектуальної досконалості та послідовності» (35, р. 544). Л. Марч погоджується з К. Муде і додає, що визначення популізму як ідеології не має на увазі її «інтелектуальну стабільність» чи «послідовність». А Г. Мусіхін пояснює це обмеженістю популізму логікою власного використання, тим, що популізм не може функціонувати як «практична» ідеологія і не в змозі висувати послідовні широкомасштабні програми, націлені на вирішення важливих політичних питань, та тим, що популізм нездатний до «концептуальної цілісності» та не володіє чіткою нормативною структурою загальних цілей і

засобів їх досягнення. Покладаючись на подібні твердження, усі перераховані дослідники погоджуються з тим, що популізм є «вузькозосередженою» ідеологією. Дуже цікавою є спроба Г. Мусіхіна частково пояснити це відсутністю канонічних популістських текстів, «священних» для популістів історичних подій, спільних для всіх популістів «святинь» і різноманітністю суспільних груп, до яких апелює популізм у кожному окремому випадку.

3. Популізм як ідеологія може поєднуватися з іншими ідеологіями.

Це частково впливає з попереднього твердження. Важливо зазначити, що на думку Д. Альбертаці і Д. Макдоннелла таке поєднання завжди відбувається як частина місії з відновлення правління, що узгоджуватиметься з інтересами народу, а визначальною рисою популістів, попри будь-яку їх політичну орієнтацію, є претензія на звання «справжніх демократів», що вимагають від істеблішменту та інших «ворожих еліт», що «спотворили демократію», повернути суверенність народові (20, р. 4). Це може слугувати доказом того, що популізм як ідеологія завжди зорієнтований на протиставлення народу еліті, де перший уособлює «добро», а друга – «зло». К. Муде, К. А. Гокінс і С. Рідінг стверджують, що в поєднанні з іншими ідеологіями популізм тяжітиме саме до радикальних версій ідеологій, а схильність популізму «наліво» чи «направо» залежатиме саме від політичних та економічних реалій. А Г. Мусіхін взагалі вважає, що популізм нездатен існувати як самостійна ідеологія, що змушує його користуватися «концептуальною серцевиною» інших ідеологій, але це не означає, що «популізм є невпізнаваним як особлива ідеологічна течія, що володіє власними рамковими характеристиками» (13, с. 52). Втім, Г. Мусіхін застерігає, що популізм здатний поєднуватися не з будь-якою ідеологією, зокрема з тими, ідеї і позиції котрих асоціюють з інтересами істеблішменту, а К. Муде, К. А. Гокінс і С. Рідінг стверджують, що популізм має тенденцію відкидати «ідеологічну амбівалентність» чи інакомислення.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПОПУЛІСТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

За аналогією з другим розділом, де визначалися ознаки, що є спільними для популізму в межах праць дослідників, які визначали популізм саме як ідеологію, у третьому розділі будуть визначені ознаки, що є спільними для популізму в межах праць, де дослідники визначають популізм як дискурс. До дослідників, які визначають чи принаймні асоціюють популізм з дискурсом, належать К. А. Гокінс, Е. Лаклау, Ф. Паніцца, К. Де ла Торре (39) та ін.

Отже, за словами К. А. Гокінса, популізм можливо визначати як «маніхейський» дискурс, який ототожнює «добро» з уніфікованою «волею народу», а «зло» – з елітою, що знаходиться у змові. Таке визначення, пише дослідник, поширене серед досліджень популізму в Західній Європі та США, але досить непопулярне в політичних науках через асоціацію з антипозитивістськими течіями в межах постмодернізму.

Таким чином, першим необхідно пояснити те, що К. А. Гокінс використовує термін «дискурс» у його здебільшого постмодерністському розумінні, як те, що поєднує елементи як ідеології, так і риторики. Дослідник стверджує, що популістський дискурс схожий на ідеологію, оскільки являє собою сукупність фундаментальних переконань щодо того, як влаштований світ. «Але на відміну від ідеології, популізм - це латентний набір ідей або світогляд, якому не вистачає суттєвого викладу та “контрасту” з іншими дискурсами» (26, р. 1045). «Дискурс також схожий на риторику, оскільки він проявляється у різних мовних формах та змісті, що мають реальні політичні наслідки» (26, р. 1045). Проте, на відміну від загальноприйнятого розуміння риторики, ідей, що складають популістський дискурс, як правило, щиро дотримуються і вони втілюються в мові своїх прихильників. З вищенаведених причин використання людиною популістського дискурсу майже напевно означає те, що вона вірить у те, що він представляє, стверджує К. А. Гокінс. Що ж до «маніхейськості», то популістський дискурс є таким з тієї причини, що надає всьому моральне значення та інтерпретує

будь-що як частину боротьби між «добром» та «злом» (26, р. 1043). У якості прикладу К. А. Гокінс наводить те, як У. Чавес посилався на вибори як на змагання між силами добра та зла, опозиція ототожнювалася з «самим дияволом», тоді як сили, об'єднані боліварізмом – з Ісусом Христом.

Перше, на що слід звернути увагу щодо визначення популізму як дискурсу, пише К. А. Гокінс, це те, що воно описує те, що є притаманним саме культурі. Необхідно зазначити, що з посиланням на Г. Х. Екстайна (24) культура використовується тут у значенні того, що є укоріненим в нашій загальній можливості надавати значення навколишньому світу (26, р. 1043). Таким чином, до визначення популізму як дискурсу мають відношення й посилання на нього як на політичний стиль (Knight, A.) та мову (Kazin, M.), підсумовує К. А. Гокінс.

Також дослідник у своїй праці 2009 року припускає, що популізм є частиною більш широкої типології основних політичних дискурсів чи світоглядів, хоча ця типологія й не була повністю сформульована в науковій літературі (26, р. 1045).

К. А. Гокінс стверджує, що аналіз популістського дискурсу висвітлює низку спільних елементів лінгвістичної форми та змісту, які відрізняють популізм від інших політичних дискурсів. Втім, реалізувати такий аналіз доволі складно, оскільки немає жодного окремого слова чи фрази, які вказували би на популістський дискурс так, як це відбувається з дослідженням політичної ідеології під час аналізу партійних маніфестів

Отже, особливістю популістського дискурсу з його «маніхейською» природою є те, що повага та люб'язність до опозиції як до гідного опонента є радше виключенням, аніж правилом (26, р. 1044). Знову на прикладі У. Чавеса К. А. Гокінс демонструє як в популістському дискусі піддається сумніву патріотизм лідерів опозиції, а їх самих називають зрадниками та мають на увазі те, що вони не є справжніми венесуельцями. Інші ж кандидати сприймаються як щось незначне, які є «не просто некомпетентними», але

«безвідповідальними, брехливими, без почуття честі та відповідальності» (26, р. 1044).

К. А. Гокінс зазначає, що за даними дослідження, яке було реалізовано ним та його помічниками, можна стверджувати, що популістський дискурс найчастіше зустрічається у так званих «відомих» та передвиборчих промовах. За даними того ж дослідження, виступи такого типу є майже в два рази більш популістськими, аніж міжнародні виступи. Ще одним важливим висновком з дослідження стало те, що популістський дискурс – явище досить рідкісне (26, р. 1055). Останнім важливим висновком дослідження є те, що популістський дискурс відображає не лише дискурс сучасних (на час виконання дослідження у 2009 році) лідерів. «Кілька ключових історичних латиноамериканських президентів, яких зазвичай вважають популістськими, також реалізують сильно популістський дискурс, зокрема Хуан Домінго Перон в Аргентині, Хосе Марія Веласко Ібарра в Еквадорі та меншою мірою Гетуліо Варгас у Бразилії. Хоча існують об'єктивні труднощі для аналізу, ми з моїми помічниками виявили, що ці класичні популісти загалом використовували всі елементи дискурсу, визначені в нашому рубрикаторі» (26, р. 1055). Таким чином, можливо стверджувати, що існує значна спадкоємність між популістами минулого та сучасними для дослідження К. А. Гокінса. А це означає, що популістський дискурс є досить послідовним і узгодженим феноменом.

Наостанок необхідно додати, що, як і було написано вище, визначення популізму як дискурсу є досить непопулярними в політичній науці через асоціацію з антипозитивістськими течіями в межах постмодернізму. Однією з головних причин такої непопулярності є онтологічна проблема: чи справді популізм є популізмом, якщо його використовуються у мові, але ніколи не дотримуються? Чи не потребує він дій, аби бути реальним – якийсь прояв у русі, партії чи кандидаті, які прагнуть здобути владу та реалізувати певну політику?

К. А. Гокінс відповідає на це питання наступним чином. Дослідник не заперечує, що прояви популізму можуть інсувати без певної матеріальної складової. Втім, одні лише дії – підвищення мінімальної заробітної плати чи утиски опозиції – є недостатніми умовами для можливості стверджувати про наявність та реалізацію популізму, адже дії набувають популістського значення лише тоді, коли їм надають такого значення їх учасники, а не через якусь об'єктивну популістську якість цих дій.

Значний вплив на формування так званого дискурсивного підходу до розуміння популізму справив Е. Лаклау (25, р. 10).

Доцільно буде зазначити, що Е. Лаклау розумів дискурс не як щось обмежене сферами мови та писемності, а будь-який комплекс елементів, у якому відношення відіграють визначальну роль. Дослідник зазначає, що таким чином ці елементи не можуть існувати раніше за певний комплекс відношень, який їх формує, а отже, «відношення» та «об'єктивність» є синонімами (30, р. 68).

У спробі визначити критерії, згідно яких дискурс можливо визначити як популістський, Е. Лаклау звертається до теорії, згідно якої характерним для популізму є звернення до народу в цілому, незважаючи на класовий поділ. Втім, дослідник не погоджується враховувати її, адже популістський дискурс може стосуватися як народу, так і класів (маючи на увазі певний клас, у ролі представника інтересів всього народу); і через те, що не всі посилання на «народ» автоматично перетворюють дискурс на «популістський» (29, р. 127). Далі Е. Лаклау приймає спробу визначити сутність популістського дискурсу спираючись на антагонізм між «народом» та «владою». На думку дослідника, цей антагонізм залежить не від виробничих відносин, а від політичних та ідеологічних відносин панування, що впливають на оформлення певної соціальної формації. Отже, дискурс є популістським за умови його антагоністичності щодо ідеології, якої притримується «влада» (29, р. 132). Втім, застерігає дослідник, це не означає, що популізм є чимось

революційним, адже достатньою для нього умовою є потреба змін у «владі». З цієї останньої та інших причин Е. Лаклау стверджує, що популістом можливо одночасно назвати і Гітлера, і Мао, і Перона. Річ у тім, що попри різницю їх ідеологій і соціальних основ їх рухів, їх дискурси були антагоністичними щодо домінуючої ідеології.

Необхідно зазначити, що Е. Лаклау визначає «народ» (у тому значенні, в якому він розуміється й використовується у межах популістського дискурсу), не первинною даністю, а конструктом – популістський дискурс не просто виражає якусь оригінальну народну ідентичність, а фактично утворює її.

Як і більшість зі згаданих у цій праці дослідників популізму, Е. Лаклау також заперечує визначення та риси, які суперечать його обґрунтуванню того, що таке популізм. Дослідник стверджує, що за його поглядом популізм не є певним ідеологічним змістом, який втілюється в низці риторичних закликів чи вимог, хоча це не означає, що риторика є незначним елементом популістського дискурсу – навпаки риторика відіграє визначну роль для всієї політичної практики (29, р. 13). Також він заперечує можливість обмежити популізм певним типом руху, політичної партії чи лідера.

Отже, підводячи підсумок вищезазначеного, доцільно навести перелік з трьох основних рис популізму згідно до Е. Лаклау, які виокремив Д. Ховарт (28; 29).

По-перше, популістський дискурс має на меті сконструювати певне значення «народу» або його функціонального еквівалента, використовуючи такі заклики, щоб формувати політичну ідентичність.

По-друге, артикуляція популістського дискурсу передбачає визначення політичних кордонів, що у разі успіху протиставляє «народ» проти визначеного ворога чи супротивника, незалежно від того, яку форму він приймає.

По-третє, встановлення цієї політичної межі, яка відділяє народ від ворога чи супротивника, ґрунтується на створенні відносин рівності між

певними соціальними вимогами, об'єднаними популістським дискурсом. Таким чином, вимоги поділяються за їх змістом – чимось конкретним, що вимагається (наприклад більшою заробітною платнею чи покращенням лікарень) – та об'єднуються вираженням опозиційності щодо системи (28, р. 181).

За ступінню впливу на формування так званого дискурсивного підходу до розуміння популізму в один ряд з Е. Лаклау ставлять Ф. Паніцца (25, р. 17).

Слід почати з того, що в намаганні збагнути «аналітичне ядро» концепції популізму Ф. Паніцца виокремлює три можливі підходи до популізму, які, у свою чергу, мають суттєві внутрішні варіації. До цих трьох підходів належать такі: а) емпіричні узагальнення; б) історичистська оцінка; в) симптоматичне тлумачення. І в межах саме третього підходу популізм визначається як дискурс, спрямований проти *status quo*, який спрощує «політичний простір» шляхом символічного поділу суспільства на «народ» (як «програвших») та «інших» (36, р. 3). Ф. Паніцца зазначає, що на противагу двом іншим підходам симптоматичний включає деякі риси, що характеризують популізм відповідно до емпіричного та історичистського підходів, але виправдовує їх включення з точки зору «аналітичного ядра» концепції популізму, заснованого на ствердженні народу як політичного актора.

Дослідник стверджує, що ідентичність як «народу», так і «інших» є не соціологічними категоріями, а політичними конструктами, що символічно побудовані через антагоністичні відношення. Таким чином, антагонізм є способом ідентифікації. У якості прикладу подібного способу ідентифікації Ф. Паніцца наводить події 11 вересня 2001 року. Жителі США фрагментовані за расовими, статевими, релігійними, класовими ознаками, а до 11 вересня вони також були глибоко розділені й у політичному сенсі після виборів, що викликали питання щодо законності перемоги Дж. Буша, стверджує

дослідник у своїй праці 2005 року. Втім, терористична атака тимчасово знизила відчуття поділу і змусила жителів США ідентифікувати себе як американців, тобто як єдиний народ, якому (у даному випадку) загрожує жорстокий зовнішній ворог (36, р. 6). Однак, стверджує Ф. Паніцца, теракт 11 вересня неправильно ототожнювати зі встановленням антагоністичних відношень, адже матеріальна подія теракту набула значення саме тоді, коли була поміщена в певні дискурсивні рамки, в межах яких і були встановлені антагоністичні відносини. «Цей антагонізм викрастилізували не літаки, які врізалися у Світовий торговий центр, а відома фраза президента Дж. Буша: “Або ти з нами, або з терористами”» (36, р. 6). У своїй дихотомізації «політичного простору» Дж. Буш «стер» усі внутрішні розбіжності серед американського народу й перетворив його на колективне «Ми» на противагу «Терористичних Інших», стверджує Ф. Паніцца.

Далі Ф. Паніцца доводить, що саме ворожість щодо status quo є неодмінним, суттєвим для популізму в його дискурсивному розумінні, адже народ має статус «програвших», та тих, кого пригнічують та експлуатують «інші», через що й виникає антагонізм, а отже ідентичність як «народу», так і «інших» формується згідно з необхідністю політичної поразки домінуючих «інших».

Важливо додати, що за Ф. Паніцца конкретний зміст тих, хто складає «інших», на противагу «народові», може бути представлений у політичному чи економічному відношенні або у їх поєднанні, чи як «олігархія», «політики», домінуюча етнічна чи релігійна група, або будь-яка інша група, яка заважає/загрожує народові.

Враховуючи те, що як «народ», так і «інші» є політичними конструктами, а не соціологічними категоріями та різницю між status quo, щодо якого популістський дискурс є ворожим, Ф. Паніцца стверджує, що конкретний зміст популістських звернень та закликів варіюється в залежності від розуміння антагоністичних відношень у кожному окремому випадку.

Втім, підкреслює дослідник, усе-таки існує спільна тенденція для популістського дискурсу, яка полягає у ставленні до політики і політичних партій, як до інститутів, що викликають суперечності, які можуть бути усунуті чи, принаймні, очищені від фракцій та приватних інтересів, що дозволить народові об'єднатися. «Найчастіше це пояснюється тим, що інститути, партії та істеблішмент насправді вдають те, що є представниками народу, а згодом зраджують своїх прибічників. На противагу цьому, популістські лідери стверджують, що завдяки підтримці народу може просувати інтереси народу, не стаючи залежним від інших» (36, р. 22).

Отже, враховуючи все вищезазначене, можна погодитися з Н. Гідроном і Б. Боніковським, які стверджували, що Ф. Паніцца визначає популізм як дискурсивне поняття, що відноситься до відносно мінливих практик ідентифікації, а не до окремих осіб чи партій, і є радше формою політичної діяльності (здійснення політики), аніж стабільною категорією політичних акторів (25, р. 9).

Наостанок буде розглянуто погляди на популізм К. Де ла Торре, який, багато в чому засновуючись на поглядах Е. Лаклау, зробив внесок у розуміння популізму як дискурсу.

Для початку варто зазначити, що К. Де ла Торре усе-таки не ототожнював популізм і дискурс, а відносив дискурс популізму до характерних рис останнього на рівні з іншими. Однак, він зводив її до наступного визначення: «Маніхейський дискурс, який представляє боротьбу між народом та олігархією як морально-етичну боротьбу між добром і злом, спокутою та гріхопадінням» (39, р. 140).

Як і вказано вище, засновуючись на поглядах Е. Лаклау, К. Де ла Торре зробив внесок у розуміння популізму як дискурсу, а саме: вказав, що можливість реалізації дискурсу залежить від умов середовища, у якому дискурс реалізується, і зробив спробу визначити ці умови саме для популістського дискурсу. Для цього дослідник визначив першопричину

успіху будь-якого політичного дискурсу – визнання їх такими, що відповідають дійсності (39, р. 13-14). Таким чином, постає необхідним враховувати контекст, у якому ці дискурси реалізуються, що передбачає ототожнення важливості очікувань та дій публіки з мовленням, жестами та «ритуалами» того, хто намагається реалізувати дискурс (39, р. 14). Як приклад К. Де ла Торре наводить Еквадор у сорокові роки 19 століття, де Хосе Марія Веласко Ібарра реалізував популістський дискурс завдяки тому, що зміг сформулювати існуючі вимоги і прагнення в прийнятній формі, яка ґрунтувалася на боротьбі між «доброчесним народом» і «гріховною ліберальною олігархією» (39, р. 59).

Крім вищезазначеного, К. Де ла Торре зробив ще декілька слушних зауважень щодо характерних рис популістського дискурсу.

По-перше, дослідник визначив, що природа антагонізму, яка виникає між двома ідентичностями, що утворюються популістським дискурсом, є етично. Він погодився, що у будь-якому випадку ці ідентичності не стосуються точних соціальних категорій, а «el pueblo» (відвідник «народу» у випадку Еквадору сорокових років 19 століття, який наводить у приклад К. Де ла Торре) визначається як все, що не є «la oligarquía» (протилежність «народу»). Втім, попри відсутність відношення до точних соціальних категорій, el pueblo є вітленням автентичного, доброго, справедливого, морального, а la oligarquía – не автентичного, чужого, злого, несправедливого, аморального. Через таке ототожнення політичне в межах популістського дискурсу уподібнюється моральному, навіть релігійному, а тому позбавляє можливості діалогу чи компромісу між двома ідентичностями (39, р. 15).

По-друге, попередня характерна риса популістського дискурсу призводить до неможливості визнання опозиції та необхідності нав'язати своє авторитарне бачення «справжньої» національної спільноти (39, р. 26-27). Ба більше, як і у випадку Еквадору сорокових років 19 століття, усе

вищевикладене може призводити до того, що повага до ліберально-демократичних процедур і норм стає другорядною щодо реалізації народної волі, яку мав втілювати лідер, стверджує дослідник.

По-третє, в межах популістського дискурсу «ключовим словом» політичної культури, де реалізується цей дискурс, надається нове значення. Так К. Де ла Торре наводить приклад, коли Хуан Домінго Перон радикально змінив значення слів, таких як «descamisados», яке зневажливо використовувалось щодо нижчих верств населення, на таке, що означає сутність автентичної аргентинської ідентичності. Також Хуан Домінго Перон розширив значення ключових слів своєї епохи, таких як демократія, робочий клас: «Перон оскаржив легітимність поняття демократії, яке обмежувалося реалізацією формальних політичних прав, і розширив його, включивши в нього участь у соціальному й економічному житті нації. Окремі робітники були об'єднанні словосполученням "робочий клас"» (39, р. 17-18).

По-четверте, стверджує К. Де ла Торре, в межах популістського дискурсу лідер може набувати статус основного змісту дискурсу замість програм і доктрин. Як приклад дослідник приводить те, як у червні 1944 року в місті Гуаякіль Хосе Марія Веласко Ібарра замість того, щоб представити конкретний план уряду, він попросив народ повірити в нього. Він сказав присутнім, що віри в лідера було достатньо, аби здійснити обіцянки революції (39, р. 66).

Отже, дослідивши праці дослідників, які визначають чи принаймні асоціюють популізм з дискурсом, ми маємо змогу визначити наступні спільні ознаки, що притаманні популізму як дискурсу.

1. Усі з розглянутих дослідників погоджуються, що популістський дискурс передбачає певний спосіб опису політичних відносин і політичного процесу, який характеризується дотриманням тверджень, що викладені в пункті 3 та 4 цього висновку.

2. Більшість з розглянутих дослідників стверджують, що «народ» чи будь-який інший функціональний еквівалент «народу» є конструктом популістського дискурсу, а не певною стабільною соціологічною (соціальною) категорією.

3. Е. Лаклау, Ф. Паніцца, К. Де ла Торре стверджують, що для популістського дискурсу характерним є ствердження наявності антагоністичних відношень між «народом» та тими, кого можна визначити як «інших» або будь-яким функціональним еквівалентом «інших».

4. Більшість з розглянутих дослідників погоджуються з тим, що в межах популістського дискурсу усі функціональні еквіваленти «інших», які знаходяться в антагоністичних відносинах з будь-яким функціональним еквівалентом «народу», ототожнюються зі злом, вважаються втіленням не автентичного, чужого, злого, несправедливого, аморального.

ВИСНОВКИ

Отже, нам вдалося визначити спільні ознаки популізму в межах тих праць, де автори подібно визначають популізм, і тих, де автори не дають визначення популізму. Між переліками спільних ознак, що викладені у висновках кожного розділу цієї праці, також можливо виокремити спільне й відмінне. Буде доцільніше визначити це починаючи з порівняння спільних ознак популізму згідно праць у яких популізм визначається як ідеологія чи як дискурс.

Отож, в межах вищезазначених праць можливо знайти дві подібні спільні ознаки, які приписують популізмові. Перша спільна ознака полягає у тому, що для популізму характерним є протиставлення народу (чи будь-якого іншого функціонального еквіваленту) еліті (чи будь-якому іншому функціональному еквіваленту). Другою спільною ознакою популізму є приписування принаймні одній зі сторін, які протиставляються, морально-етичних якостей або ототожнення принаймні однієї сторони з морально-етичними категоріями. Втім, якщо в працях, де популізм визначається як ідеологія, ці дві ознаки слугують підґрунтям всієї ідеології популізму, то у працях, де популізм визначається як дискурс, ці дві ознаки слугують характерними рисами способу опису політичних відносин і політичного процесу, який передбачає популізм. Таким чином, можна зробити висновок, що в межах праць, які визначають популізм як ідеологію, і праць, які визначають популізм як дискурс, популізмові надається абсолютно різний онтологічний статус. Більш зрозумілою ця різниця стане завдяки визначенню тих, кого ми можемо називати популістами згідно цих двох визначень. Логічно, що у випадку, коли популізм визначається як ідеологія, популістом доцільно вважати актора, який дотримується цієї ідеології. У другому випадку, коли популізм визначається як дискурс, популістом доцільно вважати того, хто описує політичні відносини та політичний процес стверджуючи наявність антагоністичних відношень між народом та елітою й приписує принаймні одній зі сторін протистояння морально-етичні якості або

ототожнює принаймні одну сторону з морально-етичними категоріями. Влучним буде зауваження, що ті актори, які дотримуються ідеології популізму, також можуть описувати політичні відносини та політичний процес згідно викладених вище тверджень. У такому разі, згідно прибічників дискурсивного визначення популізму, вони також будуть вважатися популістами нарівні з усіма іншими, хто дотримується такого способу опису.

Виокремивши подібне між переліками спільних ознак популізму згідно праць, у яких він визначається як ідеологія чи як дискурс, ми маємо змогу порівняти його зі спільними ознаками популізму згідно тих праць, де автори не дають визначення популізму. Першим, що потрібно підкреслити, є подібність деяких спільних ознак, які приписують популізмові в межах переважної більшості усіх розглянутих праць. Автори праць, які не дають визначення популізму, стверджують, що характерним популізмові є ідеалізація народу та ворожість до еліт, істеблішменту, інших націй та народів, що є подібним до приписування народу й еліті морально-етичних якостей або ототожнення їх з морально-етичними категоріями, характерними для сукупності раніше розглянутих праць, адже ідеалізація й ворожість базується на таких самих приписах і ототожненнях. Також в них підкреслюють протиставлення народу еліті, що виражається через таку спільну ознаку популізму в межах праць, у яких автори не дають визначення популізму, як ворожість до представництва в політиці. Втім, у випадку з працями, де не дається визначення популізму, нам залишається невідомим те, яку роль відіграють зазначені ознаки, адже ми не маємо гадки про те, чим саме є популізм.

Отже, можна констатувати, що загальними ознаками популізму є саме протиставлення народу (чи будь-якого іншого функціонального еквіваленту) еліті (чи будь-якому іншому функціональному еквіваленту) та приписування принаймні одній зі сторін, які протиставляються, морально-етичних якостей або ототожнення принаймні однієї сторони з морально-етичними категоріями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Губерський Л. В. (голова редкол.) та ін. Українська дипломатична енциклопедія. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 797 с.
2. Декер Ф. Популізм як виклик ліберальним демократіям. Актуальні проблеми Європи. 2004. № 2. С. 56-73.
3. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія. Київ, 2015. 177 с.
4. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2002. 560 с.
5. Заславский В. Л. Россия на пути к рынку: государственно-зависимые работники и популізм. Полис. 1991. № 5. С. 65-79.
6. Игрицкий Ю. И. (отв. ред.) и др. Национализм и популізм в Восточной Европе. Москва: ИНИОН РАН, 2007. 174 с.
7. Кіянка І. Б. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми. Львів, 2017. 406 с.
8. Кіянка І. Б. Популізм як виклик публічному управлінню: історичний аспект. Демократичне врядування. 2018. №21. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2018_21_8.
9. Крішенблат С. В. Популізм і ліберальна демократія в державах Центрально-Східної Європи. Освіта регіону. 2008. №1. С. 109-113.
10. Кроуфорд К. (отв. ред.), Макаренко Б. И., Петров Н. В. Популізм как общий вызов. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. 127 с.
11. Лісничук О. Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену. Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2015. №4. С. 63-73.
12. Мангайм К. Ідеологія та утопія. К.: Дух і літера, 2008. 370 с.
13. Мусихин Г. И. Популізм : структурная характеристика политики или «ущербная идеология»? Полития. 2009. № 4. С. 51.

14. Побочий І. А. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні. Мультиверсум . Філософський альманах. 2008. С. 42-52.
15. Подвойский Д. Г. ТОМАС. Большая российская энциклопедия. Електронна версія (2017); <https://bigenc.ru/philosophy/text/4196322> Дата звернення: 06.03.2021
16. Соснина Т. Н. Определение понятия «виртуальность». Анализ терминологического статуса. Философия и гуманитарные науки в информационном обществе. 2017. № 2 (16). С. 11-19.
17. Хома Н. М. (наук. ред.). Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 396 с.
18. Чутков С. С. Морфологический анализ идеологии М. Фридена. Политическая концептология : Журнал междисциплинарных исследований. 2017. № 2. С. 211-220.
19. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія. К.: Київський університет, 2010. 451 с.
20. Albertazzi D., McDonnell D. Twenty-First Century Populism. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 251 p.
21. Berlin I., Hofstadter R., MacRae D., Schapiro L., Seton-Watson H., Touraine A., Venturi F., Walicki A., Worsley P.. To Define Populism. Government and Opposition. 1968. №2. P. 137-179.
22. Betz H., Johnson C. Against the current—stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right. Journal of Political Ideologies. 2004. №9. P. 311-327.
23. Deiwiks C. Populism. Living Reviews in Democracy. 2009. № 1.
24. Eckstein H. Culture as a foundation concept for the social sciences. Journal of Theoretical Politics. 1996. №4. P. 471-497.
25. Gidron N, Bonikowski B. Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda. Weatherhead Working Paper Series. 2013. №13. P . 1-38.

26. Hawkins K. A. Is Chávez Populist?: Measuring Populist Discourse in Comparative Perspective. *Comparative Political Studies*. 2009. №8. P. 1040-1067.
27. Hawkins K. A., Riding S., Mudde C. How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*. 2014. №9. P. 1324-1353.
28. Howarth D. Ethos, Agonism and Populism: William Connolly and the Case for Radical Democracy. *British Journal of Politics and International Relations*. 2008. №10. P. 171-193.
29. Laclau E., Howarth D. Ernesto Laclau: Post-marxism, populism, and critique. New York: Routledge, 2015. 294 p.
30. Laclau E. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005. 276 p.
31. Magee G. *The Hegel Dictionary*. London: Bloomsbury Publishing PLC, 2010. 272 p.
32. March L. From Vanguard of the Proletariat to Vox Populi: Left-Populism as a 'Shadow' of Contemporary Socialism. *SAIS Review of International Affairs*. 2007. №1. P. 63-77.
33. Martinelli A. *Populism on the Rise: Democracies under Challenge?*. Milano: Edizioni Epoché, 2016. 113 p.
34. Morgan M. A Cultural Sociology of Populism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*. 2020. P. 1-21.
35. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. №4. P. 541-563.
36. Panizza F. *Populism and the Mirror of Femocracy*. London: Verso, 2005. 358 p.
37. Puhle H. J. Was ist Populismus?. *Politik und Kultur*. 1983. №10. S. 22-43.
38. Taggart P. *The populist turn in the politics of the New Europe*. 2003.
39. Torre C. De la. *Populist seduction in Latin America : the Ecuadorian experience*. Athens: Ohio University Press, 2000. 185 p.